

André Vauchez

Heretycy w średniowieczu

Poplecznicy szatana
czy chrześcijańscy dysydenci?

Przełożył
PIOTR RAK

WYDAWNICTWO
MAREK DEREWIECKI
KĘTY 2024

Tytuł oryginału

Les Hérétiques au Moyen Âge. Suppôts de Satan ou chrétiens dissidents?

© CNRS Éditions, Paris, 2014

© 2024 for the Polish translation by Piotr Rak

© 2024 for the Polish edition by Wydawnictwo Marek Derewiecki

Wydanie pierwsze

Recenzenci: *prof. dr hab. Leszek Wojciechowski*

dr Michał Jacek Baranowski

Przełożył: *Piotr Rak*

Redakcja naukowa i literacka oraz Wstęp do wydania polskiego: *Michał Jacek Baranowski*

Korekta i indeks osób i nazw geograficznych: *Teresa Dziemińska*

Projekt okładki i łamanie: *Łukasz Derewiecki*

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Ouvrage publié avec le concours du Ministère français chargé de la Culture –
Centre national du livre

Książka wydana dzięki wsparciu francuskiego Ministerstwa Kultury –
Narodowego Instytutu Książki

Na okładce wykorzystano fragment obrazu K.F. Lessinga, *Jan Hus na soborze w Konstancji*

ISBN 978-83-68182-07-1

WYDAWNICTWO MAREK DEREWIECKI

ul. Szkotnia 29a, 32-650 Kęty

tel./fax 33/8454149, 603931607

e-mail: wydawnictwo@derewiecki.pl

Księgarnia: www.derewiecki.pl

Dystrybucja: tel. 502637305

André Vauchez – historyk ducha

Urodzony 24 czerwca 1938 roku w regionie Franche-Comté między Burgundią a Szwajcarią, a dokładnie w Thionville późniejszy autor *Duchowości średniowiecza* spędził młodsze lata w Strasburgu, mieście, które dopiero z biegiem lat po zakończeniu II wojny światowej stało się w pełni francuskojęzyczne. Dwujęzyczność w nim panująca, jak podkreśla w jednym z wywiadów Vauchez¹, nie sprawiła, że nauczył się niemieckiego, ale uzmysłowiła bogactwo artystyczne Nadrenii. Przyszły uczoney uczęszczał do miejscowej szkoły katolickiej imienia wielkiego francuskiego starożytnika Fustela de Coulanges'a. Placówka mieściła się tuż obok imponującej strasburskiej katedry Najświętszej Marii Panny. Być może to właśnie codzienne przyglądanie się potężnej budowli z różowego piaskowca rozbudziło w Vauchezie miłość do średniowiecza, a może lektura pięknie napisanej, aczkolwiek zdecydowanie apologetycznej książki Daniela-Ropsa *Kościół w czasach katedr i krucjat*². Wielowyznaniowy Strasburg, gdzie do szkoły z Vauchez'em chodzili katolicy, protestanci oraz żydzi, miał ogromny wpływ na jego osobowość i postrzeganie odmienności religijnych i kulturowych, czego dowody znajdziemy w jego pracach historycznych³. Tam również zapalał miłością do historii, która ze wszystkich przedmiotów szła mu najlepiej. Wówczas też podjął decyzję, aby w pełni oddać się w ręce Klio i rozpocząć studia historyczne. Przygotowania do wyjazdu do Paryża, objęły kursy na Uniwersytecie Strasburskim, gdzie uczęszczał m.in. na wykłady Paula Ricouera, ale jak

¹ Wiele skorzystałem przy pisaniu tego opracowania z wywiadu z André Vauchez'em: *Interview d'André Vauchez par Umberto Longo et Gian Maria Varanini*, [w:] *Reti Medievali Rivista*, 15, 1 (2014), s. 303–346.

² DANIEL-ROPS, *Histoire de l'Église du Christ. III, L'Église de la cathédrale et de la croisade*, Paris 1952. Wydanie polskie: *Kościół w czasach katedr i krucjat*, Warszawa 2019.

³ *Interview d'André Vauchez...*, s. 304–305.

sam dodaje, nie miał głowy do filozofii, choć zrobił ogromne postępy w nauce łaciny, jak i greki.

W lipcu 1958 roku został przyjęty do l'École Normale Supérieure, gdzie kształcił się do 1963 roku pod czujnym okiem takich mistrzów, jak Henri-Irénée Marrou, Michel Mollat, Alphonse Dupront i Gabriel Le Bras. Wówczas spotkał także Jacques'a Le Goffa, którego seminarium na temat średniowiecznych herezji, odbywające się w niewielkiej i ciemnej sali na ulicy Feuillantines, było pierwszym miejscem, gdzie Vauchez, jak sam przyznaje w jednym z rozdziałów niniejszej książki, zetknął się z tematem, któremu z biegiem czasu poświęcił wiele lat swojego życia⁴. Co znamienne, a może wydawać się dziwne w mocno laicyzującej się po wojnie Francji, na rozwój intelektualny młodego uczonego, podobnie jak i innych francuskich badaczy (choćażby J. Le Goffa), wpływ mieli duchowni: o. Marie-Dominique Chenu, Michel de Certeau, Henri de Lubac i wreszcie Yves Congar, który pod koniec życia otrzymał kapelusz kardynalski. Jemu też Vauchez oddał hołd, redagując zbiór studiów⁵. Po ukończonej pracy magisterskiej o zwiastującym późniejsze dzieło tytule *La sainteté en Occident au Moyen Âge*, a napisanej pod kierunkiem Michela Mollata, młody naukowiec skierował kroki do Wiecznego Miasta i tamtejszej Szkoły Francuskiej. Ta placówka naukowa miała być miejscem, z którym na lata związał się nasz uczoney i w którym dalej rozwijał swoje zainteresowania religijnością średniowiecza.

Włochy zdawały się być idealnym ku temu miejscem, zwłaszcza gdy opanowawszy język Dantego, zaczął odkrywać tamtejszą historiografię: „Byłem pod dużym wrażeniem, jak wiele ważnych prac w tej dziedzinie [historii religijnej średniowiecza – przyp. MJB] ujrzało światło dzienne, podczas gdy w tym samym czasie we Francji ledwie zaczęto na nowo studia nad tą tematyką”⁶. Fascynacja nauką włoską zaowocowała licznymi podróżami późniejszego autora *Duchowości średniowiecznej* po Półwyspie Apenińskim, do ośrodków badawczych, w których poznawał autorów prac, jakie czytał, a także uczonych z innych państw. Nade wszystko był też uważnym obserwatorem życia religijnego samych Włochów, co po latach wspominał: „Uderzało mnie utrzymywanie się pewnych form

⁴ Zob. rozdz. 12, przyp. 5.

⁵ *Cardinal Yves Congar (1904–1995)*, red. A. Vauchez, Paris 1999.

⁶ *Interview d'André Vauchez...*, s. 314.

religijności ludowej, szczególnie procesji i świąt ku czci świętych... We Francji tego typu formy zanikały bądź znajdowały się w fazie wymierania lub atrakcji turystycznej, z kolei we Włoszech wydawały się głęboko zakorzenione i spotykały się z szerokim poparciem”⁷. Powrót do rodzinnej Francji i na paryską Sorbonę nastąpił w 1968 roku, tuż po traumatycznych wydarzeniach majowych, które w równym stopniu, jak wspomina, odbiły się tak na starych, jak i młodych Francuzach. Tych drugich już w październiku musiał egzaminować, co nie było zadaniem łatwym, jak zaznacza. W kolejnych latach z radością oddawał się dydaktyce, której wiele zawdzięczał. Jako badacz religijności musiał bowiem tłumaczyć sporej części areligijnych seminarzystów terminy, praktyki i rytuały chrześcijańskie, dzięki czemu jego wykład stał się klarowny i prosty, co później przełożyło się na styl jego najbardziej znanego dzieła. W 1971 roku wraz z Jeanem-François Lemarignier’em, napisał wstęp do pracy włoskiego uczonego Cinzia Violentego, co przyniosło mu rozgłos we Włoszech.

*

Niewątpliwie kolejnym i to znacznie większym sukcesem André Vauchez było opublikowanie w 1975 roku pierwszej jego książki *La spiritualité du Moyen Âge occidental*⁸, a także szybkie tłumaczenie jej na język włoski (1978 r.). Książka była pokłosiem pracy dydaktycznej w Paryżu w latach 1968–1972 i stała się niezwykle istotną publikacją. Fenomen *Duchowości średniowiecza* polegał nade wszystko na zwartości dziełka. Ten liczący sobie niespełna dwieście stron tomik obejmował czasy od VIII do początków XIII wieku. Okres czterech stuleci dzieli autor na cztery rozdziały. W pierwszym dokonał charakterystyki, jak sam mówił, „karolińskiej moralistyki”, w której potomkowie Karola Młota jawią się jako królowie – duszpasterze, nad którymi przewagę zyskują jednak biskupi poprzez namaszczenie władcy. Zmianie uległa wówczas forma pokuty, bowiem

⁷ Interview d’André Vauchez..., s. 315.

⁸ A. VAUCHEZ, *La spiritualité du Moyen Âge occidental (VIIIe-XIIe siècles)*, Paris 1975. Polskie wydanie *Duchowość średniowiecza*, tłum. H. Zaremska, Gdańsk-Warszawa 2004, bazuje na nowszym wydaniu francuskim z 1994 r., a więc wersji poszerzonej i obejmującej cały XIII wiek.

o jej wymiarze decydował spowiednik, co powodowało, że nastąpiła „prywatyzacja” praktyki, będącej dawniej aktem czysto publicznym. Kościół wyszedł też w stronę wiernych, zestawiając, a może lepiej, chrystianizując pewne praktyki religijne, jak chociażby kult świętych poprzez m.in. wprowadzenie dnia *Wszystkich Świętych*. Kolejne stulecia będą kontynuowały nowy rodzaj religijności, nastawiony na gesty, symbolikę i wartość etyki życia.

Kolejny rozdział, a co za tym idzie epoka nazwana „wiekiem klasztornym i feudalnym”, dotyczy wpływów monastycznych na życie wiernych. Szło to w parze z fundowaniem nowych klasztorów, na czele z Cluny, przez licznych władców rozdrobnionego dawnego państwa Karolingów. Wówczas też po raz pierwszy słyszymy o trzech stanach: *oratores* (ci, co się modlą), *bellatores* (ci, co walczą) i *laboratores* (ci, co pracują). Mimo separowania się od mas, to właśnie mariaż walczących z modlącymi i praktyki tych pierwszych wpłynęły na duchowość tych, co pracują. Wywodząca się z monastycyzmu kluniackiego reforma gregoriańska oddzieliła wyraźnie duchownych od świeckich, ale nie bez wpływu jednych na drugich. Mnisza pobożność wiążąca się z porzuceniem doczesności wpłynęła wyraźnie na laików, którzy próbowali naśladować zakonników, co niekiedy prowadziło do herezji. Świeccy znaleźli jednak ujście swojej religijności w idei wypraw krzyżowych, spełniając rolę aktywnych uczestników życia Kościoła (darujmy sobie współczesne osądy tej praktyki).

Trzeci i najobszerniejszy rozdział „Religia nowych czasów” ukazuje przemiany, jakich doświadczyło społeczeństwo średniowieczne. Dodajmy od razu, że Vauchez doskonale zdaje sobie sprawę ze specyfiki poszczególnych regionów, chociaż nie poświęca im wiele miejsca, z czego przy tak syntetyzującym ujęciu nie należy mu czynić zarzutu.

Większa mobilność ludzi, poczynając od pielgrzymów a na kolonizatorach kończąc, narodziny mieszczaństwa wraz z coraz większą jego swobodą, rozwarstwienie chłopów na posiadaczy ziemi i tych bez ziemi oraz większy obieg pieniądza, także coraz wyraźniej widoczna różnica między bogactwem a ubóstwem, a nawet pojawienie się miłości dworskiej, wszystko to wpływało na zmiany duchowości. Kościół uważa, że najlepszą odpowiedzią na nowe nurty społeczne byłby powrót do życia apostołskiego, jednak umieszczenie Chrystusa w centrum pobożności i związane z nim wzorzec ubóstwa nieco kolidowały z życiem monastycznym, gdzie co prawda wszystko było wspólne, to jednak nie

znaczy, że biedne. Nie utyskiwano na niemoralne życie, a na nadmiar dóbr i pieniędzy gromadzonych przez zakony, co z kolei wiodło do powstania nowych-starych ruchów, jak eremicy, z których sukces właściwie odniósł jedynie zakon kartuzów, ale przyczyniło się też do powstania rygorystycznego w swym ubóstwie zakonu cystersów. Większa liczba parafii i bliższe kontakty z ludnością świecką oddziaływały na duchowość laików, którzy mogli partycypować w nowej formie religijności i stawać się „depozytariuszami misterium Kościoła”⁹. Vauchez dalej rysuje ogólnie założenia ruchów ewangelicznych, zauważając, że musiało prędzej czy później dojść do konfliktu z Kościołem, ale też dodając, że to właśnie nowa religijność wpłynęła na pojawienie się zakonów żebraczych. Wiele spostrzeżeń dotyczących tego zagadnienia Czytelnik znajdzie w książce, którą trzyma w rękach, dlatego nie będziemy ich tutaj referować.

Na koniec zwróćmy uwagę na rozdział ostatni, w którym francuski uczony przybliży różne formy i treści doświadczenia religijnego, obejmując swoimi rozważaniami również sztukę, co stanowiło pewnego rodzaju innowację w badaniach nad duchowością w ujęciu historycznym. Publikacja została przyjęta z entuzjazmem, o którym świadczy choćby głos jednego z recenzentów: „Jednym słowem, książka ta obrazuje dzisiejszy stan badań. W kilku punktach posuwa je do przodu. Zachęca również do nowych poszukiwań. Pod każdym względem jest to świetna książka”¹⁰. Po latach, w 1994 roku, Vauchez dodał kolejny rozdział: „Ewangelia w życiu codziennym: chrystianizm”, który zajmuje się stuleciem XIII i początkiem kolejnego stulecia.

Niektóre zaproponowane przez André Vauchez obserwacje, jak chociażby istnienie duchowości świeckiej od XII wieku, stały się powszechnie przyjętymi paradygmatami, a badania nad nimi cieszą się sporym zainteresowaniem, również dzięki wykorzystaniu źródeł ikonograficznych udostępnianych przez potężne korpusy internetowe¹¹.

Rok przed opublikowaniem *Duchowości* Vauchez został mianowany dyrektorem studiów mediewistycznych Szkoły Francuskiej w Rzymie, co wiązało się z szeregiem obowiązków formalnych, jak rozmowy

⁹ A. VAUCHEZ, *Duchowość...*, s. 67.

¹⁰ J.-C. SCHMITT, *La Spiritualité du Moyen Age occidental, VIIIe-XIIe siècles [compte-rendu]*, [w:] *Archives de sciences sociales des religions*, 40 (1975), s. 287.

¹¹ *Interview d'André Vauchez...*, s. 318.

z instytucjami włoskimi etc. Stał się jednym z twórców rzymskiego koła mediewistycznego, a w międzyczasie pracował nad swoją rozprawą doktorską, która dotyczyć miała świętości w średniowieczu. W tym czasie w jego badaniach nastąpił pewnego rodzaju przełom, mianowicie zaczął kłaść większy nacisk na źródła hagiograficzne, w tym dokumenty kanonizacyjne, choć w rzeczywistości Vauchez wrócił po prostu do swoich zainteresowań z czasów pisania pracy magisterskiej. W latach poprzedzających publikację doktoratu ukazało się kilka książek na temat powstawania kultu świętych i obrazu świętości, ale dotyczyły one głównie epoki późnego antyku bądź wczesnego średniowiecza i jego rozkwitu, pomijając późne wieki średnie. Wydana w 1981 roku w Rzymie praca Vauchez z tytułowaną *La Sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge* (1198–1431) nadrobiła ten brak¹². Warto przy okazji odnotować, że w tym samym roku Peter Brown wydał swój *Kult świętych*, który okazał się przełomowy w badaniach nad początkami kultu świętych i świętością jako taką¹³.

Nie mniejsze znaczenie miało dzieło Vauchez dotyczące, jak zgrabnie ujął to jeden z recenzentów: „Sanctity and sainthood, not saints”¹⁴. Ramy chronologiczne zostały przez autora dobrane trafnie. Koniec XII wieku to początek nowej epoki w dziejach świętości, wówczas to papieżstwo starało się ustalić nowe normy w kulcie świętych i procesie kanonizacyjnym. Monumentalna praca, licząca ponad 750 stron, koncentruje się na świętości, nie zaś na świętych jako jednostkach. Głównym źródłem są akta kanonizacyjne, a te niejako narzuciły ramy chronologiczne dzieła. Istotnym wkładem autora jest dokonanie opracowania właściwej typologii

¹² A. VAUCHEZ, *La Sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographique*, Rome 1981. Praca ukazała się również w języku angielskim *Sainthood in the Later Middle Ages*, tłum. J. Birrell, Cambridge 1987 oraz w języku włoskim *La santità nel Medioevo*, tłum. A. Prandi, Bologna 1989.

¹³ P. BROWN, *Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, London 1981 (polskie wydanie: *Kult Świętych. Narodziny i rola w chrześcijaństwie łacińskim*, tłum. J. Partyka, Kraków 2007).

¹⁴ K. L. LITTLE, Review, Reviewed Works: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du moyen âge d'après les roces de canonisation et les documents hagiographiques André Vauchez Religion et société dans l'Occident médiéval André Vauchez, Speculum* 58.4 (1983), s. 1098.

Spis treści

André Vauchez – historyk ducha – Michał J. Baranowski	3
---	---

HERETYCY W ŚREDNIOWIECZU

Wprowadzenie	17
--------------------	----

CZĘŚĆ PIERWSZA

Ruchy kontestatorskie i heretyckie na Zachodzie od XI do XV wieku

Rozdział I. Herezje „roku tysięcznego” i w XI wieku	25
Diabolizacja herezji: świadectwo źródeł	26
Czytanie i interpretacje herezji przez duchownych od X do XII wieku	33
Konkretne postawy wobec heretyków: rozbieżności i ewolucja	39
Rozdział II. Od kontestacji po herezję (XII-XIII wiek)	49
Podstawowe przyczyny rozwoju herezji	49
Antyklerykalizm i spirytualizm: wędrowni kaznodzieje przeciwko ustanowionemu Kościołowi	52
Wstrząs kataryzmu	56
Ruchy ewangeliczne i spory o prawo do kaznodziejstwa świeckich: waldensi i humiliaci	61
Narodziny społeczeństwa prześladowczego?	65

Krucjata, inkwizycja i zniszczenie kataryzmu	70
Nowe formy kontestacji	80
Joachim z Fiore i joachimizm	81
Wrzenie intelektualne w środowiskach uniwersyteckich i potępienia kościelne	86
„Religia ludowa” i „wolnomyśliciele”	90
Rozdział III. Kontestatorskie i dysydenckie ruchy religijne we Włoszech od XI do połowy XIII wieku	95
Pierwsze kontestacje	95
Ewangelizm i spirytualizm przeciwko Kościołowi urzędowemu	98
Patareni: między reformą a herezją	98
Arnold z Brescii i kontestacja doczesnej władzy Kościoła ...	100
Społeczeństwo komun miejskich a herezje we Włoszech w drugiej połowie XII wieku	103
Katarzy, waldensi i chrześcijanie ewangeliczni we Włoszech (od około 1170 do około 1250)	105
Narodzony i umacnianie kataryzmu	105
Nurt ewangeliczny: ubodzy Lombardczycy i humiliaci	108
Reakcja Kościoła i tłumienie herezji	112
Rozdział IV. Na Zachodzie: kontestacja i herezje w XIV i XV wieku	117
Rozszerzenie pojęcia herezji i rozwój inkwizycji	117
Nowe definicje herezji	118
Inkwizycja i inkwizytorzy	120
Wygaszenie kataryzmu	123
Zakwestionowanie Kościoła hierarchicznego i pośredniczącej roli duchowieństwa	125
Kontestatorskie prądy eschatologiczne	125
Eschatologia franciszkańska: spirytuałowie, begardzi i <i>fraticelli</i>	126
Eschatologia a ludowe ruchy religijne	131
Od Gerarda Segarelliego do Fra Dolcino	132
Biczownicy	134

Nieheterodoksyjne formy mistyki	136
Beginki: od Małgorzaty Porete do Mistra Eckharta	136
Bracia i siostry wolnego ducha	139
Przetrwanie i wpływy waldensów	141
Nowe herezje i narodowe ruchy religijne (1378–1449)	144
Nowy kontekst historyczny	145
Wiklif i lollardzi	146
Jan Hus i husyci	148
Jan Hus i początki utrakwizmu	148
Podsumowanie kryzysu husyckiego	153

CZĘŚĆ DRUGA

Heretycy: mity i rzeczywistość

Rozdział V. Początki herezji katarskiej w Langwedocji na podstawie kazania arcybiskupa Pizy Federico Viscontiego (zm. 1277)	159
Rozdział VI. Odmowa składania przysięgi u średniowiecznych heretyków	174
Rozdział VII. Katarzy i waldensi w historii średniowiecznej Francji	184
Ku naukowej historii kataryzmu	184
Ponowne odkrycie waldensów	189
Rozdział VIII. Świętość przeciwko herezji: <i>Żywot Marii z Oignies</i> Jakuba z Vitry	192
Protagonści: Maria z Oignies, Jakub z Vitry i Fulko z Tuluzy	193
<i>Żywot Marii z Oignies</i> : manifest antyheretycki	196
Ascetyczny i mistyczny wzór świętości	201
Rozdział IX. Pisma świętego Franciszka z Asyżu: odpowiedź na kontestację heretycką?	207

Rozdział X. Między kontestacją a dysydencją: franciszkanie i prądy joachimickie w epoce papieży awiniońskich	220
Rozdział XI. Od reformy Kościoła do buntu we Francji Karola VI: Jan z Varennes (zm. 1396?)	232

CZĘŚĆ TRZECIA

Historycy i herezja

Rozdział XII. Historiografia herezji średniowiecznych	251
Herezja a marginalizacja społeczna	251
Ku odnowie problematyki i perspektyw	256
Herezja, marginalność i wykluczenie	260
Rozdział XIII. Ortodoksja i herezja na chrześcijańskim Zachodzie	265
Rozdział XIV. Herezje: dysydenckie formy chrześcijaństwa średniowiecznego	279
Wskazówki bibliograficzne	287
Źródła tekstów	294
Zestawienie skrótów i skrótowców	296
Indeks osób i nazw geograficznych	298

KSIĄŻKI WYDANE
W SERII BIBLIOTEKA HISTORYCZNA:

1. Janet L. Abu-Lughod, *Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250–1350* (2012)
2. Marc Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka* (2009)
3. Hélène Carrère d'Encausse, *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od roku 1552 do naszych czasów* (2014)
4. Hélène Carrère d'Encausse, *Romanowowie. Krwawa dynastia* (2019)
5. Gilbert Dahan, *Intelektualiści chrześcijańscy wobec Żydów w średniowieczu* (2020)
6. Bruno Dumézil, *Chrześcijańskie korzenie Europy. Konwersja i wolność w królestwach barbarzyńskich od V do VIII wieku* (2008)
7. Bruno Dumézil, *Królowa Brunhilda* (2018)
8. Łukasz Front, *Żywy kapłan pocziwego. Ksiądz Stanisław Piątek (1906–1988)* (2020)
9. Tomasz Greniuch, *Król Podbeskidzia. Biografia kpt. Henryka Flame „Bartka”* (2008)
10. *Ludzie „Armenii”. Z dziejów podziemnej „Solidarności”*, redakcja Grzegorz Majchrzak i Wojciech Stawiszyński (2024)
11. Lech Łbik, *Kult błogosławionej Doroty w Prusach krzyżackich* (2022)
12. Lech Łbik, *Mikołaj z Ryńska, rycerz spod znaku jaszczurki* (2024)
13. Henryk Majkrzak, *Watykan. Papieskie formacje zbrojne* (2013)
14. Henri-Irénée Marrou, *O poznaniu historycznym* (2011)
15. Colin Morris, *Monarchia papieska. Dzieje Kościoła zachodniego w latach 1050–1250* (2015)
16. Mikäel Nichanian, *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa* (2020)

17. Stanisław Piątek, *Kęty. Miasto świętego Jana Kantego* (2016)
18. Susan Reynolds, *Lenna i wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł* (2011)
19. Stanisław Stabryła, *Terroryści znad Tybru* (2006)
20. André Vauchez, *Heretycy w średniowieczu. Poplecznicy szatana czy chrześcijańscy dysydenci?* (2024)
21. Paul Veyne, *Imperium grecko-rzymskie* (2008)
22. Karl Ferdynand Werner, *Narodziny szlachty. Kształtowanie się elit politycznych w Europie* (2015)
23. Chris Wickham, *Rzym średniowieczny. Stabilizacja i kryzys miasta w latach 900–1150* (2018)
24. *Żywoty historyczne. Tadeusz Łepkowski, Marian Małowist, Janusz Tazbir, Aleksander Gieysztor w wywiadach z lat 1986–1989*, redakcja Ryszard Stemplowski (2020)